

ՊԱՅՔԱՐ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԹԱՄԱՆԱԿ

Տրդատ Գ Մեծը, որ թագավորեց քաղաքական բարենպաստ պայմաններում, կարողացավ որոշ շափով ամրապնդել հայկական վաղ ֆեոդալական միապետությունը, ճնշելով նախարարների իրանասեր խմբի բոլոր փորձերը՝ դիմադրելու իր համապետական միջոցառումներին: Բայց ժամանակները փոխվում էին:

Արտաքին քաղաքական երկու հանգամանք վճռական դեր խաղացին Մեծ Հայքի վաղ ֆեոդալական միապետության ճակատագրի հարցում:

330 թ. մայիսի 11-ին Կոստանդինոս Ա Մեծ կայսրն իր մայրաքաղաքը «հավիտենական քաղաք» Ղոմից տեղափոխեց Բյուզանդիոն, որը նրա պատվին վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս: Կայսրության կենտրոնը Բոսֆորի ափերը տեղափոխվելուց հետո հռոմեացիներն ավելի սերտորեն են կապվում Արևելքի հետ, հետևաբար և նրանց համար ավելի խոշոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանը: Հայաստանի կառավարող շրջանները, և առաջին հերթին եկեղեցին ու հռոմեասեր նախարարները, ավելի են մերձենում կայսրությանը՝ Սասանյանների դեմ համատեղ պայքարելու նպատակով:

Մյուս հանգամանքը Սասանյան իրանի նվաճողական քաղաքականության սաստկացումն էր: Իրանում գահ էր բարձրացել Շապուհ Բ Երկարակյացը (309—379), որը ծրագրեր է կազմում վերականգնելու սասանյան պետության երբեմնի հզորությունը և, առաջին հերթին, վերացնելու Մծբինի՝ 298 թ. 40-ամյա հաշտության դաշնագրի իրանի համար ոչ ձեռնտու պայմանները, մանավանդ դաշնագրի ժամկետը լրանում էր:

330-ական թվականներին Շապուհ Բ-ն սկսում է իր գործողությունները կայսրության և Հայաստանի դեմ: Սրանով պետք է բացատրվի Հայաստանի իրանասեր նախարարների և քրմական դասի մնացորդների աշխուժացումը Տրդատ Գ-ի մահվանից հետո (մոտ 330), երբ Սասանյանների ուժեղացող նվաճողական քաղաքականությունը հատկապես զգալի դարձավ²:

¹ Հռոմեական կայսրության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները, երբ պետության կենտրոնը փոխադրվում էր Արևելք, ավելի մեծ իրավունք էր տալիս հայերին կայսրությունն անվանելու «կողմանք Յունաց»:

² Լեոն հավանական է համարում այն ավանդությունը, որով պարսկասեր նախարարներին է վերագրում Տրդատի սպանությունը (Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 577),

Հայաստանում նոր գահակալած խոսրով Բ Կոտակը (330—338)՝ Տրգաստ Գ-ի որդին դեռևս հնարավորություն ուներ շարունակելու հոր քաղաքականությունը, սակայն ամբողջովին գտնվում էր հոգևորականության և Հռոմի կողմնակիցների ազդեցության ներքո: Ելնելով քաղաքական բարդ իրադրությունից, նա պետք է ջանար լեզու գտնել նաև Սասանյանների հետ: Բայց հռոմեացիներ նախարարները Գրիգոր Լուսավորչի ավագ որդու՝ Վրթանես Եպիսկոպոսապետի (333—341)³ գլխավորությամբ իրենց կամքն են թելադրում թագավորին և կազմակերպված ձեռք հանդիս գալիս Սասանյանների ու նրանց կողմնակիցների Հայաստանում կատարած ոտնձգությունների գեմ: Այդ պատճառով իսկ Շապուհ Բ-ին կողմնակից պալատականները կազմակերպում են դավադրություն, որին մասնակցում էր նաև թագուհին: Սրանք օգտագործում են լեռնցի, սակավին հեթանոս սասունցիներին, որոնք դժգոհ էին նոր կրոնից: Վրթանեսի դեմ ծրագրվող մահափորձը, որ կատարվելու էր քրիստոնեական տոնակատարության ժամանակ Տարոնի Աշտիշատում, չի հաջողվում⁴:

Նախարարական տարրեր խմբակցությունների պայքարն իրենց հոգատիրական ու քաղաքական իշխանության ամրապնդման համար, օբյեկտիվորեն վիրածվում էր պայքարի՝ ընդդեմ հայ Արշակունիների կենտրոնաձիգ քաղաքականության: Դրանից օգտվում էին հակամարտող պետությունները՝ Սասանյան Իրանը և Հռոմեական կայսրությունը: Այս բոլորն անխուսափելիորեն թուլացնում էին հայկական միասնական պետության հիմքերը, խիստ բացասաբար անդրադառնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի վրա:

Հայ արքունիքում ավելի են սրվում հակասությունները պետական կառավարմանը մասնակցող նախարարների տարբեր խմբերի միջև, որոնց հետևից գնում էր ավագանու մնացած մասը: Թագավորին առավել նվիրված մարդպետը, մաղխազը և ուրիշներ պայքարում էին կենտրոնական իշխանության համար և հավասարապես թշնամաբար էին տրամադրված թե՛ հռոմեացիներ, թե՛ պարսկասեր նախարարների նկատմամբ: Եպիսկոպոսապետն՝ «կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց», սպարապետն ակտիվ հռոմեացիներ կողմնորոշման հետևորդներ էին և, օգտվելով այն հանգամանքից, որ վերջինիս ձեռքում էին երկրի ռազմական ուժերը, ճնշում էին գործադրում թագավորի վրա⁵, նրա քաղաքականությունն ուղղելով քրիստոնեական կայսրության հետ մերձեցնելու կողմը: Վերջապես մնացած պալատականները և նախարարների մի մասը Սասանյանների հետ քաղաքական մերձեցման գաղտնի ու բացահայտ կողմնակիցներ էին և թշնամաբար էին վերաբերվում եկեղեցուն և առհասարակ այն ամենին, ինչը կարող էր մոտեցնել երկիրը հռոմեացիներին:

Այս երրորդ խմբակցության դեմ պայքարելու համար առաջին երկու խմբերն ընդհանուր լեզու են գտնում: Վրթանեսն ու Մամիկոնյանները, որոնց շուրջն էին համախմբված հռոմեացիներ բոլոր նախարարները, խոսրով Բ-ի մի-

Կոստանդինոս Ա-ին ներկայացած Շապուհի՝ դեսպանությունը պահանջում է հինգ «անդրտիգրիսյան կահանգներ», որոնք, պարսիկների ասելով, Մաթրիմիանոս Գալերիոսը (286—305) խլել էր նրանցից (Ammian. Marc. XX, 7—9): Մերժում ստանալով, Սասանյաններն առժամանակ հետաձգում են հարցը գնդի միջոցով լուծելու իրենց մտադրությունը:

3 Փավստոս, Գ, գ: Վրթանեսը հաջորդել էր իր սպանված եղբորը՝ Արիստակեսին (տե՛ս նաև՝ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 124):

4 Փավստոս, Գ, գ, Խորենացի, Գ, Բ:

5 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

շոցով անց են կացնում հակառակորդ նախարարական տների բնաջնջման ու նրանց ունեցվածքի բռնագրավման իրենց քաղաքականությունը⁶։ Քանի որ խլված հողերը որպես «հավիտենական ու անօտարելի տիրույթներ» հանձնվում էին եկեղեցուն, որը շուտով նախարարների հետ դաշնակցած հանդես էր գալու նույն թագավորի դեմ, այսպիսով, նախարարական տների բնաջնջման քաղաքականությունը հանգեցնելու էր թագավորական իշխանության հետագա թուլացման ու սահմանափակման։

Ընդհանուր առմամբ հոսորդվ Բ Կոտակի թագավորության շրջանը Փավստոս Բուղանդը բնութագրում է որպես մի շրջան, որին բնորոշ էին ձխաղաղությունը և շինությունը, մարդաշատությունը և առողջությունը, պտղաբերությունը, առատությունը և գործի հաջողությունը⁷։

Այս խաղաղ շրջանը նշանավորվում է շինարարական լայն գործունեությամբ։ Փավստոսը պատմում է հսկայական անտառատնկումների մասին, որ կատարում էր ամբողջ երկրից հավաքագրված հարկատու բնակչությունը. այդ ծանր աշխատանքն արվում էր պետական պարհակի («խաշար»)՝ կարգով։ Ընկուղենիների ու կաղնիների տնկարանները ձգվում էին թագավորի ամրոց և կալվածք Գառնիից ցած, Ազատ և Մեծամոր գետերի ափերով մինչև Դվինի դաշտավայրը։ Արտաշատից և թագուհու «Տիկնունի դաստակերտից» հյուսիս այս տնկարանները կոչվում էին «Տաճար մայրի»⁸։

Տնկարանների մի այլ շերտ էր ստեղծվել Արտաշատի և Արաքսի ճահճոտ ափերի միջև, և կոչվել «Խոսրովակերտ»։ Այստեղ կառուցվեցին արքունական ապարանքներ¹⁰։ Այս անտառները լցնում են վայրի կենդանիներով և դարձնում թագավորի ու նրա շքախմբի որսատեղ։ «Տաճար մայրին» և «Խոսրովակերտը» պարսպապատվում են, բայց իրար չեն միացվում, քանի որ դրանց միջև անցնում էր Արտաշատից Վաղարշապատ տանող արքունի պողոտան։

Հնում Արտաշատի մոտ Արաքսին միացող Մեծամոր գետի հունը փոխվելու¹¹ և բազմաթիվ ճահճուտներ գոյանալու հետևանքով Արտաշատ քաղաքի միկրոկլիման փոփոխվում է, դառնում խիստ վնասակար ու վատառողջ։ Խոսրովն իր արքունիքը տեղափոխում է Արտաշատից հյուսիս Դվին կոչվող բլրի վրա¹², որի շուրջը առաջանում է Դվին քաղաքը, որը IV դարի երկրորդ կեսից փաստորեն դառնում է երկրի քաղաքական կենտրոնը։

Այս խաղաղ շինարարությունն ընդհատվում է մագքութների Սանեսան

6 Փավստոս, Գ, դ, Պատմիչի ասելով, մինչև այդ թագավորը և եպիսկոպոսապետը Մանավազյանների և Որդունիների մոտ էին ուղարկել եպիսկոպոս Աղբիանոսին հաշտեցման բանակցություններ վարելու նպատակով։ Սակայն նրանք անարգել էին նրան։

7 Փավստոս, Գ, գ։

8 Փավստոս, Գ, ը։

9 Նույն տեղում։

10 Ենթադրվում է, որ այս վայրերում անտառներ տնկելը և շինությունների կառուցումը ծառայելու էր նաև աղնվական դասի զինվորական ուսուցման նպատակին։ Տե՛ս Ղ. Իճեքեան, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանից աշխարհի, հ. Գ., Վենետիկ, 1035, էջ 137—139; Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, էջ 139։

11 Հնում Մեծամորը խառնվելով Քասաղ, Հրազդան և Ազատ գետերին, Արաքսին էր միանում Արտաշատի մոտ։

12 Դեռևս Տրդատ Ա-ի (63—88) ժամանակներից այստեղ գոյություն ուներ Դվին-Առաակ սրբավայրը, կապված թագավորի պաշտամունքի հետ, ուր կառուցվել էր Հայոց թագավորի անվանական տաճարը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 764)։

(Սանատրուկ) թագավորի ավերիչ արշավանքի և պարսկահռոմեական ռազմական բախումների վերսկսման հետևանքով:

Մազքութների Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հյուսիսային լեռնականները 335 թ.¹³ արշավեցին Հայաստան և զրափեցին երկրորդ մայրաքաղաք Վաղարշապատը¹⁴, խոսրով թագավորը և Վրթանես եպիսկոպոսապետը փակվում են Կոզովիտի Դարոյնք բերդում, իսկ Վաչե Մամիկոնյանը շարժվում է Հունաց կողմերը: Մի ամբողջ տարի վաշկատուն հրոսակները վխտում էին երկրում, մինչև որ Օշականի մոտ Յուզլուխ բլրի վրա տեղի ունեցած ճակատամարտում հայոց զորքերը Վաչե Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների Մեհենդակ ու Գալեգին Ռշտունիների, Բագարատ Բագրատունու, Վահան Ամատունու և Վարադ Կամինականի գլխավորությամբ, ջախջախում են նրանց, Սանեսան թագավորն էլ սպանվում է:

Մծբինի հաշտության պայմանագրի ժամկետը դեռևս չլրացած, պարսիկները հարձակվում են Ամիդի վրա: Թեև նրանք լուրջ պարտություն են կրում¹⁵, բայց հայ ավագանու պարսկասեր մասը նկատելիորեն աշխուժանում է: Միջադեպում սասանյան զորքերի հայտնվելու հետևանքով Հայաստանի ժայռաքավառների պարսկասեր տիրակալներն անջատվում են կենտրոնական իշխանությունից:

Խոսրով Բ-ի դեմ 336/7 թ. ապստամբում են Աղձնիքի «մեծ բղջիս» Բակուրը և Բզնունիքի Դատաբեն նախարարը¹⁶: Վերջինս բացահայտ դավաճանության դիմելով, պարսկական զորքերին ներս է թողնում իր պաշտպանությանը հանձնված Ձորա պահակ լեռնանցքով (այժմ՝ Բիթլիսի լեռնանցք): Խոսրով արքան շտապ զորքեր է հավաքում, թվով երեսուն հազար և սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը շտապում է փակել թշնամու ճանապարհը: Վանա լճի (հնում՝ Բզնունյաց ծով) ափին, Առեստ գետի վրա գտնվող արքունական ձկնորսարան («ձկնատեանք արքունի») հանդիսացող Առեստ ավանի մոտ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Հայկական զորքերը հաղթանակ են տանում: Թշնամին մեծ կորուստներով նահանջում է: Վաչե սպարապետը և Վահան Ամատունին Դատաբեն Բզնունուն ձերբակալում, բերում են Խոսրովի մոտ: Նրան քարկոծում

13 Մարկվարտը, որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, նշում է այս թիվը, Սանեսանի արշավանքի ժամանակաշրջանը կապվում է Կոստանդինոս Մեծի խորթ եղբոր՝ Դավթաթիոսի որդու Աննիրախիանոսի՝ իբրև պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ Կեսարիա ուղարկելու հետ: Ընդ որում գիտնականը ենթադրում է, որ Աննիրախիանոսին հանձնարարված է եղել այս կողմերում բոլոր ժայռամասային մարզերի պաշտպանությունն ու վերահսկողությունը հենց կովկասյան լեռնաբանկների վտանգավոր առաջնաղացման կապակցությամբ և, որ Հայաստանի ազատագրումը տեղի է ունեցել հռոմեական զորքի աջակցությամբ (տե՛ս J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, „Orientalia Christiana“, vol. XXVII, 2).

14 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 144—146: Մինչ այդ Սանեսանը (կամ Սանատրուկ), սպանել էր Վրթանեսի որդուն՝ Գրիգորիսին, որն Ազվանք էր գնացել քարոզչական նպատակով (Փավստոս, 9, է, տե՛ս նաև Լեռ, 1917, հ. Ա, էջ 582):

15 Հ. Մանանդյանը, հետևելով Մարկվարտին, որը հենվում է Թեոփանեսի մի վկայության վրա, նույնպես ենթադրում է, որ պարսիկները Միջագետքում պատերազմական գործողություններն սկսել են ոչ թե 337, այլ 335 թ. (J. Markwart, Südarmenien..., էջ 265—268, Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 143):

16 Մարկվարտը սրանց ապստամբությունների ժամանակը ենթադրում է 335 թ. (J. Markwart, Die Entstehung der armenische Bistümer Rom, 1932, Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 96), իսկ Հ. Մանանդյանը՝ 336 թ. կամ 337 թ. (նշվ. աշխ., էջ 149):

են իբրև մի մարդու, «որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»¹⁷, իսկ Բղնունյաց ողջ տոհմը բնաջնջվում է։ Թագավորը բռնագրավում է Բղնունիք գավառը, որն այնուհետև շնորհվում է Աղբիանոս եպիսկոպոսին։

Խոսարովն անշատված Աղձնիքի բղբշխ Բակուրի դեմ մեծ զորքով ուղարկում է-իր հավատարիմ իշխաններին¹⁸, ազդեցիկ նախարար Վաղինակ Սյունու գլխավորությամբ, որը կոտորում է մեծ բղբշխի ամբողջ տոհմը¹⁹։ Աղձնիքը միացվում է Թագավորական ոստանին, իսկ նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Վաղինակ Սյունին։ Խոսարովը նախարարների կենտրոնախույս տրամադրությունները կանխելու նպատակով օրենք է սահմանում, որ մեծամեծ ավագանին և նախարարներն իրենց զորքերով իր հետ միասին շրջեն երկրում²⁰։

338 թ. Շապուհ Բ-ի զորքերը պաշարում են Մծբին քաղաքը, բայց ապարդյուն և հենց այդ ժամանակ էլ, ինչպես ենթադրում է Հ. Մանանդյանը²¹, տեղի է ունեցել պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան²²։ Ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը, այս պատերազմի ժամանակ սպանվել է Հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը²³։ Այս պատերազմից հետո, Մարկվարտի և Հ. Մանանդյանի կարծիքով, վախճանվել էր Խոսարով Թագավորը, որին թաղել են իր նախնիների մոտ՝ Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում²⁴։

Հայաստանի համար ստեղծված այս ծանր ժամանակաշրջանում Վրթանես եպիսկոպոսապետը հրավիրում է մեծամեծների խորհուրդ՝ քննարկելու ստեղծված վիճակը։ Հայրենիքի պաշտպանության գործը հանձնարարվում է ազդեցիկ նախարար Արշավիր Կամսարականին, իսկ Անդովկ Սյունու գլխավորությամբ Կոստանգնուպոլիս է ուղարկվում մի դեսպանություն, ըստ ընդունված կարգի, շնորհավորելու նոր գահ բարձրացած Կոստանդինոսին (337—361)։ Դեսպանությունը կայսեր ուղադրությունն էր հրավիրում Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի վրա։

Հաշվի առնելով կայսրությանն սպառնացող վտանգը, Կոստանդինոս կայսրը նախարարների հոռմեասեր և պարսկասեր խմբակցություններին խաղաղեցնելու և սիրաշահելու միջոցներ է ձեռնարկում և Հայաստանի Թագավոր է հաստատում Տիրանին (338—344)²⁵, որն, ի հակադրություն իր հոր՝ Խոսարով Բ-ի, ուժեղ անձնավորություն էր։ Վրթանեսի մահից (341) հետո նա աշխատեց ազատագրվել հոգևորականության խնամակալությունից և հանդուրժողաբար վերաբերվել հեթանոսությանը։ Դրանով նա նվաճում է Հռոմի և եկեղեցու հանդեպ թշնամաբար տրամադրված ազնվականության համակրանքը։ Տիրանը պայքարում է պառակտող նախարարների դեմ և իր մերձավորն է դարձնում

17 Փավստոս, Գ, Ը։

18 Կորդուբի Ջոն իշխանը, Մեծ Մոփքի Մար իշխանը, Մոփք Շահունյացի Ներսէս իշխանը, Հաշտեանքի Դատ իշխանը, Բասենի Մանուկ իշխանը։

19 Փավստոս, Գ, Ը։

20 Փավստոս, Գ, Ը։

21 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 150։

22 Վրթանեսը ջանացել էր Սասանյանների դեմ մղվող պատերազմը հայտարարել սրբազան, իսկ այդ պատերազմում զոհվածներին՝ նահատակներ (Փավստոս, Գ, Ժա)։

23 Նույն տեղում։

24 J. Maréchart, նշվ. աշխ., էջ 96; Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151։

25 Տճ՝ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151—152։ Խորհնացին Խոսարով Բ Կոստակի և Տիրանի գահակալության պարագաները շփոթում է և վերջինիս հետ կապված անցքերը որոշ չափով վերաբերում Խոսարով Բ-ին՝ նրան համարելով Կոստանդինոսի ժամանակակից (Գ, Ե)։

Հայր Մարգարեան, որը կենտրոնական իշխանության հզորացման կողմնակից էր և հավասարապես մերժում էր թե՛ հռոմեական և թե՛ պարսկական կողմնորոշումները²⁶։ Ամենից ավելի նա վստահում էր երկրի սեփական ուժին՝ գյուղացիներից ու ազատներից կազմված զորքին։ Հակառակորդները դաժանորեն պատժվում են, որոնց թվում նաև անջատողական ձգտումներ ցուցաբերած Արծրունի և Ռշտունի նախարարական տները։ Վերջիններիս հողերը՝ Վան և Հադամակերտ ամրացված քաղաքներով, թագավորը հանձնում է մարգարեանների կառավարմանը։ Ի նշան բողոքի՝ թագավորի նման քաղաքականության դեմ, Մամիկոնյանները հեռանում են քաղաքական ասպարեզից և փակվում Տայքում, իրենց Նրախանի (Ճորոխ գետի հովտում, այժմ՝ Իրխան) տոհմական նստավայրում²⁷։ Զորքի մեջ մեծ հեղինակություն վայելող Մամիկոնյաններն անջատվելով, թագավորին թողեցին փաստորեն առանց բանակի։ Տիրանի ներքին քաղաքականության դեմ ընդվզում են նաև սպտանի Հուսիկ արքեպիսկոպոսը (341—344) և հռոմեասեր մյուս նախարարները։ Ըստ ավանդության Հուսիկն սպանվում է՝ թագավորի վարքագիծը վճռականորեն դատապարտելու համար²⁸։ Սպանվում է նաև նոր քահանայապետ Դանիելը, որից հետո Հայաստանի քահանայապետությունը հանձնվում է Աղբիսնոսի տան ներկայացուցիչ Փառնին (348—352), որը չէր խառնվում պետական գործերին և ամեն բանում ենթարկվում էր թագավորին²⁹։

Երկրի իշխանության կենտրոնացման խիստ ու հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ ողջ տոհմիկ ավագանին, հատկապես դրա հռոմեասեր թևը, թշնամական անհաշտ դիրք բռնեց թագավորի նկատմամբ։ Թագավորի և ավագանու փոխհարաբերություններն այսպես սրված էին մերցակից երկու մեծ տերությունների՝ նոր պատերազմին նախապատրաստվելու ժամանակաշրջանում։ Տիրանի դրությունը անմխիթար է դառնում և նա շտապում է բարելավել հարաբերությունները Շապուհ Բ-ի հետ, որը նոր պատերազմի եռանդուն պատրաստություն էր տեսնում։ Տիրանի վարած արտաքին քաղաքականության այդպիսի փոփոխությունը բնականորեն բացասական ազդեցություն են ունենում հայ-հռոմեական հարաբերությունների վրա։ Որպես պատանդ կայսեր արքունիքում գտնվող արքայազն Տրդատը՝ Տիրանի որդին, սպանվում է, մյուս պատանդները՝ նույն արքայազն Տրդատի որդին՝ Գնելը և Տիրանի անդրանիկ որդու՝ վաղամեծ Արտաշեսի տղան՝ Տիրիթը³⁰ նույնպես պատժի սպառնալիքի տակ էին։ Որդու սպանության բոլոր ցնցում է Տիրանին և հանգամանքների ճնշմամբ նա հարկադրված է լինում վերանայել իր քաղաքական վարքագիծը։ Նա հաշտություն է կայացնում Մամիկոնյանների և հռոմեասեր մյուս նախարարների հետ, որը հարուցում է Շապուհ Բ-ի զայրույթը։

Կայսրությունը 344/5 թ. վերսկսում է պատերազմական գործողությունները Սասանյանների դեմ։ պատերազմի ընթացքում պարսիկները գերեվարում և

26 2. Մանանդյան, ի տարբերություն այլ գիտնականների (Ն. Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276, Գաղազայան, Քննական պատմություն, Գ, էջ 27, Առ. հ. Ա, էջ 590 և ուրիշներ) գտնում է, որ Տիրանը ոչ թե պարսկական, այլ հռոմեական կողմնորոշում է ունեցել (նշվ. աշխ., էջ 152—153)։

27 Փավստոս, Գ, ժթ։

28 Նույն տեղում, Գ, ժր։

29 Նույն տեղում, Գ, ժթ։

30 Խոսեմացի, Գ, ժգ (աշխ. թարգմ., էջ 249)։

կուրացնում են Տիրանին³¹, իսկ 345 թ. Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարսից արքայազն Ներսեսը գերի է ընկնում և սպանվում³²։ Սասանյանները հարկադրված են լինում հաշտություն կնքել և վերադարձնում են Տիրանին³³։ Կուրացած Տիրանը հետո է քաշվում պետական գործերից և բնակություն հաստատում իր կալվածքներից մեկում՝ Արագած լեռան ստորոտին դառնալով Կուրա (այժմ՝ Կոշ) ավանում, Հայոց թագավոր է հռչակվում Տիրանի որդին՝ Արշակ Բ-ն³⁴։

2. ՍՈՑԻԱԼԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արշակ Բ-ն (մոտ 345—368) ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել կայսրության հետ։ Նա հատուկ դեպքանություն է ուղարկում կայսեր մոտ, Կեսարիայում Հայաստանի նոր եպիսկոպոսական (կաթողիկոս) ձեռնադրված Ներսեսի (353—372) առաջնորդությամբ, որպեսզի ձկայսեր ու իրենց միջև եղած համաձայնության ու խաղաղության դաշինքը նորոգեն³⁵։ Կոստանդինոս Բ կայսրը, ի պատասխան Արշակ Բ-ի դիմումի, շտապում է ցուցաբերել իր բարյացակամությունը նրանով, որ վերադարձնում է արքունիքում գտնվող պատանդներին՝ Արշակ Բ-ի եղբայրների որդիներին՝ Գնեկին ու Տիրիթին³⁶։

Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարիներն անցնում են խաղաղ իրադրության պայմաններում։ Նրա ճկուն քաղաքականության շնորհիվ երկիրն սկզբում ապրում է խաղաղ շինարարության և ծաղկման շրջան։ Այդ շրջանում,

³¹ Փավստոս, Գ, ա։ *Н. Адоку, Фауст Византийский. "Христианский Восток", 1917—1920, т. VI, вып. 3, стр. 254—255. Տիրանի դերեվարման և կուրացման մասին պահպանված տեղեկությունները հայկական ավանդության մեջ է. Մանանդյանը վիդական-ստեղծադործական լուրերը և համարում (նշվ. աշխ., էջ 156)։*

³² Սինգարայի ճակատամարտի քվականը պարզել են Բյուրին և Ադոնցը, որոնց հետ համաձայն է. Զ. Մանանդյանը (տե՛ս *J. B. Bury, The Date of the Battle of Singara. Byzantinische Zeitschrift, 1896. 302—305*). Զ. Մանուկյան, Քննական տեսություն..., հ. Բ, մ. Ա, էջ 153—154, 305), Ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, հաջորդությունն, այնուամենայնիվ, պարսիկների կողմն էր, իսկ նրանց նահանջի պատճառը Շապուհի ցնցված լինելն էր ներսեսի մահվան լուրը ստանալու հետևանքով (*Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 253, ծան. 5*)։

³³ Փավստոս, Գ, ա։

³⁴ Լեոն, Աստուրյանը և ուրիշներ Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարին համարում են 350 թ., որը Զ. Մանանդյանը չի համարում հաստատուն և վերջական (տե՛ս Զ. Մանուկյան, նշվ. աշխ., էջ 158)։ Ն. Ադոնցն այն համարում է 345 թ. (*Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 235*)։ Մարկվարտն սկզբում այն կարծիքին էր, որ Արշակը դահ է բարձրացել 350 թ., այնուհետև՝ 356 թ. (*J. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96*)։ Այստեղ հիմք է ընդունվում Ն. Ադոնցի կարծիքը, նկատի ունենալով, որ Արշակի գահակալումը պետք է ավելի մոտ լիներ պարսկահռոմեական 344/5 թ. պատերազմին։

³⁵ Փավստոս, Գ, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 133—134)։ Այդ դեպքանությունը Մարկվարտը կարծում է կայացած 357 թ. (*J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 88*), իսկ Զ. Մանանդյանը՝ 353 և 357 թթ. միջև (նշվ. աշխ., էջ 160)։

³⁶ Քննարկելով այս անցքերը, Զ. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 159) գտնում է, որ այս անցքերի կապակցությամբ Փավստոսի (Գ, Ե) և Խորենացու (Գ, Իա) հաղորդումներում Վաղես և Վաղենտինոս կայսրերի մասին եղած հիշատակությունները պետք է վերաբերվեն Կոստանդինոս Բ կայսրին։